

Zárójelentés

**A politika orientációs kerete: a szemantika szerepe a politikai
intézmények formálódásában**

című

83577. számú OTKA kutatásról

Témavezető:

Brunczel Balázs

A kutatás időtartama: 2010.10.01. – 2015.08.31.

(szüneteltetve: 2013.05.01. – 2015.03.31.)

A kutatás célkitűzése annak vizsgálata volt, hogy a politikára vonatkozó szemantikai leírások milyen szerepet töltenek be a politikai intézmények formálódásában. A kutatás három szakaszra osztható, mely három eltérő típusú megközelítést is jelent egyben. Az első az említett viszonyra, tehát a szemantika és az intézmények kapcsolatára vonatkozó elméleti megközelítések tárgyalása, a második egy történeti vizsgálódás arra vonatkozóan, hogy miképp változott meg ez a szemantika, s ez milyen intézményi változásokkal hozható összefüggésbe, a harmadik pedig ez előzőek alkalmazása az aktuális politikai problémák leírására. Az eredeti célkitűzésen és a kutatás tagolásán időközben kisebb módosításokat, hangsúlyeltolódásokat, leszűkítéseket eszközöltem, melyek a lényegi célkitűzést, vagyis a szemantika és az intézmények közötti kapcsolat vizsgálatát nem módosították. Ezeket a változtatásokat az alábbiakban természetesen jelezni fogom.

I.

Az első szakasz egyik pillére Niklas Luhmann elmélete, akinek munkáiból a kutatás alapötletét is merítettem. Állítása szerint a legfontosabb politikai intézmények az egész politikai rendszerre vonatkozó leírások segítségével jöttek létre és szilárdultak meg az újkorban. Luhmann elméletét korábban már monográfia formájában feldolgoztam (Brunczel 2010), illetve külön is kitértem az említett gondolatok tárgyalására (Brunczel 2009), így jelen kutatás keretei között külön már nem foglalkoztam vele.

Az első, elméleti rész másik pillére a frame- vagy framing-elmélet. E megközelítést egyrészt szintén feldolgoztam már korábban George Lakoff metaforaelmélete kapcsán (Brunczel 2007), másrészt pedig e téma rendszeresen előkerül a következő pillérré, az új institucionalizmusra vonatkozó irodalomban, így önállóan ezt az irányzatot sem tárgyaltam.

Az új institucionalizmus, azon belül is elsősorban az eszmék és a diskurzus fontosságát hangsúlyozó irányzatok tárgyalására viszont a tervezettnél nagyobb hangsúlyt fektettem. Ezt az alábbiak miatt látom indokoltnak:

- Az angolszász politikatudományban az 1990-es évektől az egyik legtöbbet tárgyalt elméleti kérdés az új institucionalista elemzések, irányzatok megjelenése, ami alatt egyfajta paradigmaváltást értenek a korábban a behaviorizmus és a racionális választások elmélete által dominált diszciplínában.
- A legfontosabb érv az új institucionalizmus központba állítása mellett az, hogy ebben az irányzatban domináns módon van jelen az eszmék és az intézmények kapcsolatának az elemzése (Hall 1993; Blyth 2002; Schmidt 2002, 2010), illetve fordítva, az eszmék szerepét előtérbe helyező munkákban vagy irányzatokban integráns szerepet töltenek be az új institucionalista megközelítések (Gofas és Hay 2010; Béland és Cox 2011).

Mindezeknek megfelelően először az új institucionalizmus legfőbb jellemzőit, különböző irányzatait (úgy mint racionális választáson alapuló, történeti, szociológiai és diszkurzív institucionalizmus), illetve ezek létrejöttének és elterjedésének okait vizsgáltam. Ilyen okok eredhetnek egyrészt a diszciplínán belülről, elsősorban a domináns (vagy legalábbis annak

vélt) és meghaladni szándékozott politikatudományi irányzatok – a behaviorizmus és a racionális választások elmélete – korlátaiból. Származhatnak másrészt a tudományon kívüli, társadalmi változásokból is. Véleményem szerint a napjainkban napirenden lévő legfontosabb kihívásokban – legyen szó a globális pénzügyi folyamatok szabályozásáról vagy az ökológiai problémákról – fontos szerepet játszik a komplexitás, a kiszámíthatatlanság. Az intézmények egyik alapvető jellemzője éppen a komplexitás redukálása, amennyiben egyébként kontingens lehetőségeket adotként tüntetnek fel szabályok, rutinok, konvenciók, nyelvi meghatározások stb. formájában. Ezen elemzések eredményeit az *Új institucionalizmus a politikatudományban* című tanulmányban foglaltam össze.

Ezután Luhmann rendszerelmélete és a diszkurzív institucionalizmus közti hasonlóságokat és eltéréseket vizsgáltam. Azt igyekeztem kimutatni, hogy az alapvető elméleti kérdésekben – úgymint a konstruktivista álláspont, a monokauzális magyarázatok elutasítása, illetve a szemantika/diskurzus/eszmék és a struktúra/intézmények közti kölcsönös függőség feltételezése – hasonlóság mutatkozik közöttük. Az eltérés a vizsgálódások szintjében áll: míg Luhmann elsősorban makroszintű elmélet megalkotására törekedett, addig a diszkurzív institutionalistákat elsősorban mezoszintű kérdések foglalkoztatják. A két megközelítés összekapcsolását a magyar kapitalizmus és annak előzménye, a reformszocializmus néhány jellemzőjén keresztül igyekeztem szemléltetni a *Variants of Differentiation in the Regions of World Society* címmel Luzernben 2011. júniusában rendezett konferencián. (Előadásom a *Local Differences in the Semantics of Global Capitalism in the Case of Hungary* címet viselte.) Az előadás írásos változatát először magyar nyelven *Struktúra, szemantika, diskurzus – A reformszocializmus és a magyar kapitalizmus szemantikai és diszkurzív jellemzői* címmel készítettem el, majd pedig angolul is (*The Role of Semantics in the Reform Socialist Hungary*).

Ezt követően a normatív elemzések szempontjából vizsgáltam az új institucionalizmust. A politikatudomány viszonya a normativitáshoz sokat vitatott kérdés. Egyrészt rendszerint a diszciplína céljának tekintik az értékmentességet, másrészt azonban az alkalmazott elméleteket és módszertanokat gyakran kritizálják azok közvetett normatív következményei miatt (McCoy és Playford 1967). További vitás pont a politikatudomány viszonya a társadalmi problémákhoz: gyakran szemére vetik a modern politikatudománynak, hogy a módszertani szigor oltárán feláldozzák a társadalmi relevanciát, s a diszciplína ezáltal belterjes idézettség-hajhászássá válik (Shapiro 2008). E kérdések tükrében az új institucionalizmus olyan elméletként jellemezhető, amely annak következtében, hogy az aktorok mellé az intézményeket s többnyire az eszméket is bevonja a magyarázó tényezők közé, képes csökkenteni a túlzottan leegyszerűsítő magyarázatokból fakadó részrehajlást. Másrészt pedig azáltal, hogy ráirányítják a figyelmet az intézmények fent említett komplexitásredukáló szerepére, alkalmasak a társadalmat érintő problémák jobb megragadására. Ezeket a gondolatokat az *Új institucionalizmus és normativitás* címet viselő tanulmányomban foglaltam össze.

II.

Az eredeti kutatási tervben a kutatás második szakaszát egy átfogó eszme- és társadalomtörténeti vizsgálódás alkotta, melyben annak vizsgálatát tűztem célul, hogy miképp változott az újkorban a politikát orientáló szemantika, s ez milyen intézményi változásokkal hozható összefüggésbe. Be kellett azonban látnom, hogy egy ilyen elemzés szétfeszítené jelen kutatás kereteit, s túlzottan átfogó jellege miatt kérdéses annak alapos és tudományos igényű megvalósíthatósága is. Ezért a kutatás második szakaszában némi módosítást, a kutatási kérdés pontosítását, szűkítését hajtottam végre. Természetesen bizonyos eszmetörténeti vizsgálódások elkerülhetetlenek, de azok nem önállóan, hanem az egyéb tematikus elemzések részeként jelennek meg, nyilvánvalóan az eredeti célkitűzésnél korlátozottabb terjedelemben és kevésbé átfogó igényvel. Ez az eszmetörténeti részt érintő átstrukturálás egyúttal azt is jelentette, hogy az eredetileg a harmadik szakaszra tervezett vizsgálódások egy részét előre hoztam. Így már a második szakaszban megkezdtem a demokrácia és a szakértelem kapcsolatának a vizsgálatát, mely kérdés eredetileg a harmadik szakaszban szerepelt.

A demokratikus felhatalmazás és a szakértelem követelménye közti feszültség első pillantásra talán nem szembetűnő, azonban e követelmények elemzése után láthatóvá válik, hogy bizonyos tekintetben egymásnak ellentmondó feltételekről van szó. Az ellentét abban áll, hogy amíg a demokrácia az állampolgárok egyenlőségét feltételezi, addig a szakértelem esetében elkerülhetetlen egyfajta egyenlőtlenység, illetve a döntés által érintettek legnagyobb részének a kizárása magából a döntéshozatalból. Ha tehát a döntéshozatal során egyszerre akarjuk érvényesíteni a demokratikus részvétel elvét és a szakértelem követelményét, akkor azok elég nagy valószínűséggel fognak összeütközésbe kerülni egymással.

Következő tanulmányomban tehát a demokratikus felhatalmazás és a szakértelem követelménye között felmerülő konfliktusokat elemeztem (*Demokrácia és szakértelem*, illetve angolul *Democracy and Expertise*). Ezt nem csak az összegzés és rendszerezés miatt tartom fontosnak. A demokrácia és a szakértelem kapcsolatát tárgyaló munkák többnyire – persze akadnak kivételek – nem a demokráciaelméleti kérdéseket állították középpontba, hanem egyéb kutatási célkitűzéseket, például a tudomány társadalmi elfogadottságának a vizsgálatát vagy egyes technológiafejlesztési, kockázatkezelési problémákat. Tanulmányomban mindezeket demokráciaelméleti szempontból vizsgáltam, ami elsősorban azt jelenti, hogy először vázolni kell egy olyan demokráciamodellt, amely alkalmas lehet a demokrácia és a szakértelem között napjainkban felmerülő konfliktusforrások tárgyalására. A modell kiválasztása azt jelenti, hogy döntenünk kell abban, hogy milyen erős normatív követelményeket fogalmazunk meg a demokrácia kritériumaként. Az általam felvázolt modell leginkább Robert Dahl (Dahl 2006) megállapításaival rokonítható, akinek nézeteit egyfajta kompromisszumnak tartom a demokrácia normatív és realista felfogásai között. Az elemzések során azt vizsgáltam, hogy milyen követelményeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy ne kerüljön konfliktusba a demokrácia és a szakértelem. Amellett érveltem, hogy a demokráciák történetét a huszadik század második feléig a kettő „békés egymás mellett élése” jellemezte. Ezután kitértem azokra a fejleményekre, melyek a tudomány és a társadalom közti viszony változását eredményezték. Végül pedig azt mutattam be, hogy ezek a változások milyen

konfliktusokat eredményeznek vagy eredményezhetnek a demokrácia és a szakértelem viszonyában.

Természetesen felhasználtam a kutatás első szakaszának eredményeit, vagyis a szemantika és az intézmények kapcsolatára vonatkozó elemzéseket. A demokráciaelmélet esetében ennek feleltethető meg az operatív és a szimbolikus szint megkülönböztetése. E két fogalom megkülönböztetése, mely elsősorban Niklas Luhmann munkáiban jelenik meg, segíthet kibékíteni a demokráciával kapcsolatos ellentétesnek tűnő megállapításokat, trendeket. Így például azt, hogy amíg a tényleges döntéshozatal esetében a szakértelem fokozódó szerepe figyelhető meg, vagyis a döntés érdemi átlátása szűk szakértői körre korlátozódik (operatív szint), addig a közvélemény – sőt a tudományos publikációk egy jelentős része is – egyre inkább a részvételt igényli, és a szakértői tekintély folyamatos erodálódása figyelhető meg (szimbolikus szint). Tézisem szerint a demokratikus intézmények stabil működésének feltétele az olyan intézményi és szemantikai konstrukciók megtalálása, melyek egyaránt kielégítik az operatív és a szimbolikus szint működési feltételeit. A jelen problémái értelmezhetők úgy, hogy a korábban stabil konstrukció meginogni látszik, mivel túlzott ellentmondás feszül az operatív és a szimbolikus szint között.

A demokrácia és a szakértelem kapcsolatának egyik legszemléletesebb ábrázolása Collins és Evans nevéhez köthető, akik a tudomány stúdiumok harmadik hullámáról beszélnek (Collins-Evans 2002). Az első hullám még a tudomány autoritásán alapult, a második ezt kérdőjelezte meg, tulajdonképpen ide sorolhatók a konstruktivista, relativizáló irányzatok. A szerzők ugyanakkor úgy vélik, hogy e második hullám új problémát generált, mivel eldönthetlenné vált, hogy mikor van szükség szakértelemre. Úgy is fogalmaznak, hogy a tudomány legitimitása helyett a kiterjedés problémáját kell megoldani, vagyis azt, hogy meddig terjedjen az állampolgári részvétel, s ez alkotja a harmadik hullám fő célkitűzését. Jól illeszkedik ehhez az elképzeléshez John Keane elmélete a demokrácia jövőjéről (Keane 2009). Keane a demokrácia egy új szakaszának tekinti az úgynevezett monitorozó demokráciát (monitory democracy), melyet megkülönböztet a demokrácia korábbi változataitól, úgymint a gyűléseken alapuló közvetlen, illetve a képviseleti demokrácia. A monitorozó demokrácia nem összekeverendő a közvetlen demokráciával, noha itt is számos szereplő, legyenek azok civil szervezetek, újságírók, szakértők vagy akár bloggerek, folyamatosan figyelemmel kísérik és a nyilvánosság előtt értékelik a kormányzat teljesítményét. A továbbiakban ezt a két elgondolást tekintem mérvadónak a gyakorlat elemzése szempontjából.

Tanulmányomban amellet érveltem, hogy demokráciaelméleti szempontból a szakértelem és a demokrácia közti konfliktus kitüntetett jelentőséggel bír, mivel napjaink társadalmi-politikai problémái közül több is visszavezethető rá. Ezt azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert a demokráciaelméletben nem ezt, hanem általában a részvétel és a deliberáció kérdését tekintik ma központi jelentőségűnek. Véleményem szerint a demokrácia és a szakértelem konfliktusa jelenti azoknak a problémáknak is a magvát, melyekkel kapcsolatban a részvétel vagy a deliberáció igényét fel szokták vetni.

Ez utóbbi gondolathoz kapcsolódik egy másik tanulmányom, melyet az International Political Science Association éves konferenciáján adtam elő. (*Liberalism in a Highly Institutionalized*

World). Az előadás először az institucionalizmus konstruktivista karakterét igyekszik kidomborítani, szembeállítva azt a liberalizmus objektivista szemléletével. Ezután – kissé túllépve a leíró elemzéseken – amellet érveltem, hogy lehetséges lenne egy harmadik út az objektivizmushoz közelebb álló elitista demokráciafelfogás és a konstruktivizmusból fakadó részvételi megközelítés között, nevezetesen a szakértők intézményesített deliberációja, amely a – tágabban értelmezett, és a mai politikai rendszereket nagymértékben meghatározó – liberalizmus számára sem idegen.

III.

A gyakorlati elemzés keretében azt vizsgáltam, hogy egy konkrét területen, mégpedig a demokrácia minőségéről szóló munkákban megjelenik-e, s ha igen miként jelenik meg a demokrácia és a szakértelem kapcsolata. E lehatárolást azért tartom célszerűnek, mert a demokrácia minőségéről szóló elemzések részekre bontják a demokrácia kritériumait, s ezáltal talán a legrészletesebb képet kaphatjuk a demokrácia összetevőiről, aspektusairól. A vizsgálatot *A szakértelem szerepe a demokrácia minőségében* című tanulmányomban végeztem el. A tanulmány megállapítása, hogy egy olyan álláspont lehet a megoldás a demokrácia és a szakértelem kapcsolatának kezelésére, mely elismeri ugyan, hogy a kettő között fennállhat a konfliktus, ugyanakkor azt is belátja, hogy bizonyos esetekben sokkal célravezetőbb szakértőkre bízni a döntést, mint a demokratikus közvéleményre. A kettő között a delegálás szabályainak átgondolt, publikus és részletes szabályozásával lehetne megteremteni a kapcsolatot.

A jelen beszámolóban említett tanulmányok egyelőre csak különálló írásokként léteznek. A külön-külön való publikálásnál célszerűbbnek tartottam az együttes megjelentetésüket. A tanulmányok ehhez szükséges egységesítése, és részleges átdolgozása még hátra van.

Hivatkozott irodalom

Béland, Daniel Robert Henry Cox (szerk.) 2011: *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford: Oxford University Press.

Blyth, Mark 2002: *Great Transformations. Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.

Brunczel Balázs 2007: A kognitív tudománytól az ismeretelméleten át a politikáig: George Lakoff empirikusan felelős filozófiája. *Pro Philosophia Füzetek* 51. 141-170.

Brunczel Balázs 2009: Niklas Luhmann társadalomelmélete és a politikai gyakorlat. *Replika* 66(május). 111-124.

- Brunczel Balázs 2010: *Modernitás illúziók nélkül: Niklas Luhmann társadalom és politikaelmélete*. Budapest: L'Harmattan.
- Collins, Harry – Robert Evans 2002: *The Third Wave of Science Studies: Studies of Expertise and Experience*. *Social Studies of Science*, 32/2, 235-296.
- Dahl, Robert A. 2006: *A Preface to Democratic Theory*. Expanded edition. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Gofas, Andreas – Colin Hay (szerk.) 2010: *The Role of Ideas in Political Analysis. A portrait of Contemporary Debates*. London–New York: Routledge.
- Hall, Peter A. 1993: *Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain*. *Comparative Politics* 25/3. 275–296.
- Keane, John 2009: *The Life and Death of Democracy*. London–Sydney: Simon & Schuster. (Kindle edition)
- McCoy, Charles A. és John Playford (szerk.) 1967: *Apolitical Politics. A Critique of Behavioralism*. New York: Thomas Y. Crowell Company.
- Schmidt, Vivien A. 2002: *The Futures of European Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Schmidt, Vivien A. 2010: *Diszkurzív institucionalizmus. Az eszme és a diskurzus magyarázóereje* (ford. Horváth Szilvia). *Századvég* 57. 35–78.
- Shapiro, Ian 2008: *The Flight from Reality in the Human Sciences*. Princeton–Oxford: Princeton University Press.